

KILKA REFLEKSJI O MIEJSCU WYKONYWANIA ŚPIEWU PO CZYTANIU, WYMIENNOŚCI TEKSTÓW I O FORMACH

Lektura przepisów prawodawstwa liturgiczno-muzycznego oraz rzeczywistość pastoralna wytwarzają niekiedy napięcia, które mogą być rozładowane poprzez próby interpretacji rubryk w celu uzasadnienia wyborów. Ciągłe dyskusowaną i – jak się okazuje – nie do końca zrozumiałą jest m.in. kwestia miejsca wykonywania śpiewu po czytaniu. Obowiązujące przepisy liturgiczne w sposób precyzyjny ustalają to miejsce, wskazując na ambonę: „wykonuje go psalterzysta z miejsca proklamacji słowa Bożego”¹. Jednak niejasność rodzi dalszy zapis: „psalterzysta więc, czyli kantor psalmu, stojąc na ambonie lub w innym odpowiednim miejscu”². Niestety, w wielu ośrodkach za „inne odpowiednie miejsce” rozumiana jest empora, co w efekcie rodzi praktykę realizacji psalmu przez organistę, który akompaniując przy organach, pełni funkcję psalterzysty. Czy jednak o to chodziło wydawcy *Mszału rzymskiego*, by w sytuacji braku psalterzysty powierzyć śpiew po czytaniu organiście, „wyprowadzając” ten śpiew z własnego miejsca?

Warto zwrócić uwagę na główne etapy w rozwoju śpiewu po czytaniu. Łączność śpiewu z poprzedzającym czytaniem oraz zamykającą modlitwą została zachowana do dziś w celebracji liturgii słowa Wigilii Paschalnej. Praktyka ta odzwierciedla ważkość śpiewu po czytaniu, który już w II w. przybierał rozmaite formy – od pierwotnej, *in directum*, aż po późniejszą, responsorialną. *Konstytucje apostołskie* (dzieło kanoniczno-liturgiczne z IV w.) zawierają informację z szerszego kontekstu wynikającą, że po czytaniu inny lektor śpiewa hymny Dawida, natomiast lud powtarza, odpowiadając refrenem³. Z tego zapisu wynika, że śpiew po czytaniu był wykonywany przez lektora, co daje pewność, że śpiewany był w prezbiterium. Zatem śpiew ten, mając rangę czytania, był wykonywany przez śpiewaka twarzą do zgromadzonego ludu.

W kolejnym stadium rozwojowym funkcje liturgiczne powierzano wyłącznie osobom ze święceniami. W VI w. Grzegorz Wielki zakazał wykonawstwo psalmu diakonom, zlecając to subdiakonom lub osobom z niższymi święceniami⁴. Mniej więcej

¹ *Instrukcja Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej* (2017), nr 19 b; *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* (dalej: OWMR), Poznań 2002, pkt 61.

² OWMR, pkt 61.

³ „Lektor zaś stojąc pośrodku na jakimś podwyższeniu, odczyta teksty Mojżesza i Jozuego, syna Nawego, fragmenty z Księgi Sędziów, Królów, Kronik, dotyczące powrotu z wygnania, a nadto Hioba, Salomona i szesnastu Proroków. Po dwóch lekturach, ktoś inny odśpiewa hymny Dawida, a lud odpowie mu śpiewając refren”. A. BARON, H. PIETRAS (opr.), *Constitutiones apostolorum*, księga II, Kraków 2007, 57, 5 i 6.

⁴ *In sancta Romana Ecclesia cui divina dispensatio præesse me voluit, dudum consuetudo est valde*

w tym samym czasie na synodzie rzymskim (595 r.) zapisano wśród wymagań stawianych wykonawcom psalmu, że piękny głos nie powinien wpływać na promocję do święceń diakonatu. Pomimo że powyższe świadectwa nie opisują wprost (tak jak byśmy oczekiwali) dokładnego miejsca śpiewu po czytaniu, to jednak można twierdzić, że był on wykonywany zasadniczo w sposób responsorialny i z tego samego miejsca co czytanie.

Wiek VI przynosi *novum* w wykonawstwie muzycznym, ponieważ pojawia się schola (zespół zawodowych śpiewaków), która wykonuje wirtuozowskie melodie, tym samym wyłączając z nich lud. Formuje się wówczas nowa forma *responsorium graduale*, ograniczone do dwóch wersetów, z których pierwszy stanowi refren o bardzo bogatej szacie melodycznej.

Ten stan opisują późniejsze dokumenty. W *Ordo Romanus primus*, opisującym papieską liturgię w VII w. w Bazylice Matki Bożej Większej, jest mowa, że po czytaniu wykonanym przez subdiakona na ambonie kantor, trzymając *cantatorium*, wchodzi na ambonę i śpiewa⁵. O nieco innym miejscu, ale blisko ambony, pisze Rabanus Maurus w *De Institutione Clericorum* (819 r.), zwracając uwagę na stopień niższy niż ten, z którego wcześniej proklamowane było czytanie⁶. Zasadniczo do XI w. w prezbiterium była ambona- pulpit, z której wykonywano liturgię słowa. Było to miejsce widoczne dla zgromadzonych wiernych, którzy uczestniczyli słuchając proklamacji tekstów. Potwierdzają to także prezbiteria świątyni z epoki paleochrześcijańskiej.

Kolejne wieki (XII–XVI) przynoszą wiele zmian. Wraz z rozpowszechnianiem się chrześcijaństwa, powstawaniem nowych ośrodków i zwłaszcza nowych charyzmatów, owocujących nowymi zakonami i klasztorami, liturgię zaczęto stopniowo separować od zgromadzenia wiernych. Ponadto wszystkimi zadaniami został obciążony celebrans – z braku odpowiednich wykonawców. Wyrażało się to m.in. w tym, że wiele własnych ksiąg, wcześniej koniecznych do sprawowania liturgii (np. *cantatoria*, lekcjonarze, ewangelistarze), zostało zastąpionych przez nową księgę – *missale plenario*, która na Soborze Trydenckim zyskała miano *Missale Romanum*. Jak już zostało powiedziane wyżej, śpiew zaczął zanikać m.in. z braku wykonawców (ze względów ekonomicznych schole funkcjonowały tylko w dużych ośrodkach; po raz pierwszy w historii został wprowadzony formularz mszalny przeznaczony tylko dla celebransa), co zainicjowało praktykę recytacji tekstów, wcześniej zawsze śpiewanych. W efekcie starożytne ambony-pulpity zaczęły zanikać na rzecz lewej części ołtarza, przy której kapłan odczytywał teksty liturgii słowa.

reprehensibilis exorta, ut quidam ad sacri altaris ministerium cantore eligantur, et in diaconatus ordine constituti modulationi vocis inserviant, quos ad praedicationis officium eleemosynarumque studium vocare congruebat. (...) Psalmos vero ac reliquas lectiones censeo per subdiaconos, vel si necessitas fuerit, per minores ordines exhiberi. J.P. MIGNE (wyd.), *Patrologia Latina* (dalej: PL), 77, 1335.

⁵ *Subdiaconus vero qui lecturus est, mox ut viderit post pontificem episcopos et presbyteros residentes, adscendit in ambonem et legit. Postquam legerim cantor cum cantatorio adscendit et dicit responsum.* E.G.C.F. ATCHLEY (wyd.), *Ordo Romanus Primus*, London 1905, 10.

⁶ *Responsum enim istud quidam gradale vocant, eo quod iuxta gradus pulpiti cantatur.* RABANUS MAURUS, *De ordine missae*, lib. 1, 33; PL 107, 323.

Dopiero refleksja zapoczątkowana na początku XX w. przez Piusa X nad koniecznością zrozumienia najstarszych tekstów i opisów liturgii doprowadziła do reformy Soboru Watykańskiego II, który *de facto* przywrócił utracone w ciągu wieków zwyczaje liturgiczne.

Z przeprowadzonego wywodu jasno wynika, iż w czasach starożytnych miejscem śpiewu po czytaniu (bez względu na formę - czy to psalm responsoryjny, czy *responsorium graduale*) było zawsze prezbiterium, z którego proklamowano słowo Boże, ewentualnie miejsce w jego bezpośredniej bliskości. Dlatego dekrety, instrukcje soborowe i posoborowe przywróciły stół słowa Bożego czyli ambonę, z którego proklamuje się także śpiew po czytaniu. Niestety, nie we wszystkich świątyniach udało się wyposażyć prezbiterium tak, aby znalazły się w nim wszystkie elementy z zachowaniem tradycji. W wielu dawnych kościołach nie udało się ustawić ambony/lektorium, z którego proklamuje się liturgię słowa Bożego, głównie dlatego, że sporo miejsca zajął sam ołtarz.

Dlatego, w zgodzie z tradycją, zwłaszcza początków Kościoła, przywołane przez OWMR „inne miejsce” dla śpiewu po czytaniu oznacza ciągle prezbiterium, a w nim wykonawcę (psalterzystę, lektora albo scholę), który podczas wykonywania swoich zadań będzie zwrócony twarzą do wiernych. Nie przysyłając innych osób posługujących w prezbiterium, można wykorzystać stopnie, na których wcześniej może być wykonane także czytanie. Słusznie ten problem zauważył już ks. prof. Ireneusz Pawlak, argumentując, że nawet ciasnota prezbiterium nie upoważnia wykonywania psalmu responsoryjnego z chóru muzycznego kościoła⁷. Zastępującym psalterzystę jest lektor, a w przypadku jego braku wykonawstwo psalmu responsoryjnego ciąży na przewodniczącym liturgii.

Integralność liturgii słowa wyraża się nie tylko w związkach teologiczno-duchowych, ale także podkreślona jest tożsamością miejsca, osobami wykonawców, będącymi wyłącznie solistami, oraz tym, że poszczególne jej elementy stanowią same w sobie ryt, któremu nie towarzyszą żadne inne obrzędy. Dlatego w przypadku psalterzysty-solisty sytuacja jest oczywista: jeśli nie ma ambony, stoi twarzą do wiernych, wykonując psalm responsoryjny. Jeśli jest do dyspozycji *schola cantorum* gotowa zaśpiewać *responsorium graduale*, także powinna stanąć w prezbiterium skierowana twarzą do wiernych ze swoim kantorem – solistą.

Kolejną dyskusyjną kwestią jest zapis o wymienności tekstów psalmów responsoryjnych: „pewne teksty psalmów i refrenów wolno stosować zamiast tekstów ściśle odpowiadających czytaniom”⁸. Z tego powodu na końcu każdego tomu lekcjonarza podane są alternatywne teksty psalmów responsoryjnych z refrenami. Kiedy uświadomi się zapis o integralności liturgii słowa, wyrażającej się w tym, że tekst śpiewu jest skorelowany z danym czytaniem, nasuwa się pytanie: Dlaczego prawodawca liturgiczny dopuszcza wymiennosc tekstów śpiewu po czytaniu, skoro jest tak ważki?

⁷ I. PAWLAK, *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*, Lublin 2000, s. 242.

⁸ *Wprowadzenie do Lekcjonarza mszalnego*, Poznań 2015, pkt 89; OWMR, pkt 61.

W polskim wydaniu *Lekcjonarza mszalnego* – zarówno pierwszym (1972), jak i drugim (2015) – wszystkie refreny psalmów zostały ustandaryzowane do jedenasto-sylabowca, co z całą pewnością ułatwia śpiew. Z drugiej strony negatywnym skutkiem tej koncepcji jest pokusa, by jedną melodią „obsłużyć” cały rok liturgiczny. Zasada ta została przyjęta przez Konferencję Episkopatu Polski podczas tłumaczeń tekstów z języka łacińskiego na polski. Stąd omawiany zapis o ułatwieniu śpiewu psalmu poprzez powtarzanie tego samego tekstu i melodii w polskim obszarze liturgicznym nie znajduje zastosowania.

Krajowe konferencje episkopatów Europy zdecydowały się dosłownie przetłumaczyć teksty, co, niestety, utrudniło wspólne śpiewanie (trudno przeprowadzać przed każdą liturgią próby śpiewu tylko samego refrenu psalmu responsoryjnego). Ten fakt również wyjaśnia, dlaczego w niektórych krajach nie utrzymał się zwyczaj śpiewania psalmu, a upowszechniła się jego recytacja przez lektora. Dlatego omawiany zapis sprzyja tym warunkom, w których stosowane są refreny psalmu responsoryjnego o różnej długości. Decydując się natomiast na wybór jednego tekstu i melodii powtarzalnej przez dłuższy czas, sprzyja się wykonawstwu śpiewem.

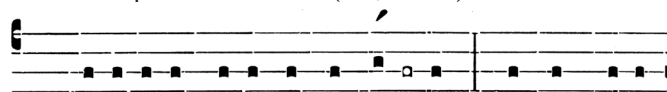
Przy okazji refleksji nad aspektami wykonawczymi śpiewu po czytaniu (miejsce, osoby oraz wymiennosc tekstów) warto przypomnieć formy dopuszczone w świętej liturgii. Zgodnie z wytycznymi, po czytaniu jest możliwe wykonanie:

- psalmu responsoryjnego (w tym także allelujacyjnego),
- psalmu w formie ciągłej (*in directum*),
- *responsorium graduale*.

Psalm responsoryjny i *responsorium graduale* różnią się liczbą wersetów (graduał ma tylko dwa wersety, z których pierwszy jest refrenem) i wykonawcami (psalm responsoryjny – psalterzysta oraz lud, graduał – schola i kantor).

Struktura tekstu zawartego w *Lekcjonarzu mszalnym* (również w oryginalnym *Lectionarium*) zasadniczo została ustalona na dwa wersety psalmu oraz refren. Jednak księgi liturgiczno-muzyczne, które zaleca Kościół (*Graduale Romanum* oraz *Simplex*), zawierają nieco inny układ. *Responsorium graduale* w *Graduale Romanum* powtarza refren (czyli pierwszy werset) po śpiewanym przez solistę wersecie drugim, który *de facto* jest najwyżej jednym zdaniem lub wersetem psalmu. Tę ideę przekazuje odtworzony według starożytnej tradycji psalm responsorialny opublikowany w *Graduale Simplex*.

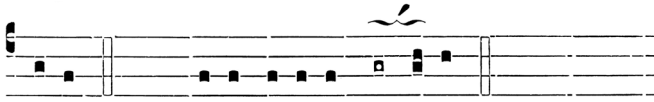
Psalmus responsorius Ps. 65 (GS, s. 216)

Ÿ. ı Iubi-lá-te De- o, omnis ter- ra, * psalmum dí-ci-

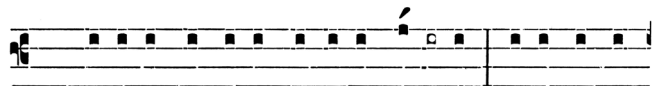
te glóri- æ nóminis e-ius. R̄. Da-te gló-ri- am laudi

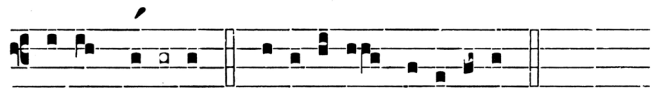
e-ius. Ψ. 4 ... super fí-li- os hóminum.

- 2 Dícite Deo: „Quam terribília sunt ópera **tua**. * Præ multitudíne virtútis tuæ blandiéntur tibi inimíci **tui**. R. Date.
- 3 Omnis terra adóret te et psallat **tibi**, * psalmum dicat nómini **tuo**”. R. Date.
- 4 Veníte et vidéte ópera **Dei**, * terribílis in adinventiónibus super filios **hóminum**. R. Date.
- 5 Convértit mare in áridam, † et in flúmine pertransíbunt **pede**; * ibi lætábimur in **ipso**. R. Date.
- 6 Qui dominátur in virtúte sua in ætérnum, † óculi eius super gentes **respíciunt**; * rebélles non exalténtur in semetípsis. R. Date.
- 7 Benedíctus Deus, qui non amóvit oratióne**m meam** * et misericórdiam suam **a me**. R. Date.

Psalmus alleluiaicus Ps. 96 (GS, s. 217)

Ψ. 1 Dóminus regná-vit, exsúltet **ter-** ra, * læ-téntur ín-

su-læ **mul-** tæ. R. Alle-lú-ia, alle-lú-ia.

- 2 Nubes et calígo in circúitu eius, * iustítia et iudícium firmaméntum sedis eius. R. Alleluia.
- 3 Ignis ante ipsum præcédet * et inflammábit in circúitu inimícos eius. R. Alleluia.
- 4 Illustrárun**t** fúlgura eius orbem **terræ**: * vidit et contrémuit **terra**. R. Alleluia.
- 5 Annuntiavérunt cæli iustítiam eius, * et vidérunt omnes pópuli glóriam eius. R. Alleluia.
- 6 Adoráte eum, omnes ángeli eius. * Audívit et lætáta est **Sion**. R. Alleluia.
- 7 Et exsultavérunt filiæ **Iudæ** * propter iudícia tua, **Dómine**. R. Alleluia.
- 8 Quóniam tu Dóminus, Altíssimus super omnem **terram**, * nimis exaltátus es super omnes **deos**. R. Alleluia.
- 9 Lætámini, iusti, in **Dómino**, * et confitémini memóriæ sanctitátis eius. R. Alleluia.

Obie formy są responsorialne różnią się tekstem, melodią, nadto psalm allelujaiczny powtarza podwójne alleluja w tekście refrenu. Zwraca jednak uwagę repetycja refrenu po każdym wersie psalmu, co mogłoby stać się także normą liturgiczną w języku polskim. Istnieje wiele melodii jednowersowych skomponowanych przez

rodzimy kompozytorów, po których można wykonać refren, a nie – jak dotąd – po dwóch wersetach zaśpiewanych z identycznym motywem melodycznym. Interesujące jest także to, że w *Graduale Simplex* refren wykonuje się po zaśpiewanym wersecie.

We *Wprowadzeniu* do pierwszego wydania *Lekcjonarza mszalnego* z 1972 r. istniał przepis wykonawczy: „psalterzysta lub lektor wygłasza refren, a wszyscy go powtarzają. Następnie psalterzysta śpiewa psalm, a wierni co dwa wiersze powtarzają refren” (p. 25). W obowiązującym obecnie drugim wydaniu (2015 r.) ten zapis został usunięty właśnie w tym celu, aby wykorzystywać różne formy wykonawcze tego pięknego i najstarszego śpiewu po czytaniu Kościoła rzymskokatolickiego obrządku łacińskiego.

Studium liturgii pierwszych wieków chrześcijaństwa pozwala lepiej zrozumieć idee i zapisy współczesnych dokumentów liturgicznych. Ten kierunek prowadzonej refleksji pozwala na poprawne rozumienie historii oraz wieloaspektowej ewolucji i zmian liturgii. Jak się okazuje, współczesna liturgia przybliżyła nas do rytu i form, które celebrowali poprzednicy w wierze, włącznie z tymi, którzy zakładali pierwsze wspólnoty Kościoła, będąc bezpośrednimi spadkobiercami Dobrej Nowiny zapoczątkowanej przez naszego Pana Jezusa Chrystusa.

STRESZCZENIE

Przepisy liturgiczne dotyczące wykonawstwa śpiewu po czytaniu wskazują jednoznacznie na ambonę, dopuszczając jednak inne miejsce, które w przypadku braku ambony powinno być zawsze w prezbiterium. Sugerowana przez *Lekcjonarz mszalny* wymiennosc tekstu po czytaniu w celu ułatwienia śpiewu nie dotyczy obszaru polskiego – z racji ustandaryzowanego tekstu refrenu. W przypadku melodii jednowersowych refren psalmu responsoryjnego można powtarzać co wers.

SUMMARY

SOME REFLECTIONS ON A PLACE OF PERFORMING A SINGING AFTER A READING, INTERCHANGEABILITY OF TEXTS AND ON FORMS

Liturgical rules concerning the performance of singing after a reading clearly indicate a pulpit, however they allow for a different place which should always be in the presbyterium in case there is no pulpit. The interchangeability of a text after a reading suggested by the Lectionary in order to facilitate singing, however, it does not apply to the Polish area, due to the standardized text of a refrain. In the case of single-line melodies, a refrain of a responsorial psalm can be repeated every verse.

Słowa kluczowe: psalm responsoryjny, psalm allelujacyjny, gradual, ambona, melodie jednowersowe.

Keywords: responsorial psalm, alleluatic psalm, gradual, pulpit, single-line melodies.